

В. СІЧИНСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА ПОРЦЕЛЯНА

ФИЛАДЕЛФІЯ

В. СІЧИНСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА ПОРЦЕЛЯНА

Ф И Л А Д Е Л Ф І Я , 1952

ВИДАВНИЦТВО „АМЕРИКА“

ВЕЛИКІ природні багатства української землі дають необмежені засоби для розвитку промисловості в різноманітних напрямках і галузях виробництва. Ці природні засоби України в багатьох випадках значно перевищують можливості сусідніх країн і народів, але не були в належній мірі використані, були бо зужиті чужою експлуатацією на шкоду українського народного господарства.

Українська минувшина багата фактами великого розвитку промисловості в різноманітних ділянках виробництва, тільки ті факти призабуті або були представлені в невідповідному освітленню. Натомість, безстороння дослідча праця не тільки ознайомить нас з українською світлою минувщиною, але дасть нам передумови для будучого розвитку поодиноких ділянок промислового, ужиткового виробництва. Вивчаючи причини та умови народження, розцвіту та упадку окремих галузів мистецького промислу, зясуємо собі, які саме вироби мають відповідний ґрунт для свого успішного розвитку і які існують спроможності і засоби для удосконалення.

Оцею огляд ставити своїм завданням подати історію одної з тих галузів мистецького промислу, що має на Україні всі природні та господарські дані для свого розвитку, а який вже в минулих віках досягав високого мистецького і технічного рівня.

Порцеляновий посуд — це один з найбільш поширених артикулів широкого, щоденного вжитку. До того ж артикул найбільш цінений, а у виробництві і торгівлі — найбільш рентабельний. Не зважаючи на всі найновіші винаходи штучних матеріалів і „пластик“, жадна з них не може заступити і дорівняти високої якості порцеляни, особливо в столовому посуді.

Ще донині різні фірми світової продукції оберігають свої секрети цього, досить складного, виробництва порцеляни. Але в найбільшій мірі має значіння якість спеціальної каолінової глини, з якої власне виробляється порцеляна. Деякі землі, якраз не мають відповідної глини, наприклад Північна Америка, і тому всі намагання досягнути високої якості порцелянових виробів, не увінчалися повним успіхом. Крім того, для мистецького виконання, особливо декорації порцеляни, мусить бути неабияка мистецька культура і кадр вироблених майстрів і мистців. Тсму ЗДА ще і досі примушені спроваджувати кращий порцеляновий посуд з Англії, Франції, Німеччини, Чехії, Японії.

Україна посідає найкращі гатунки каолінової глини, придатної для порцелянових виробів, уздовж українського т. зв. гранітового масиву, від Волині через Козятин-Умань, до берегів Озівського моря. Каолінове багатство України, з геологічного становища, не велике, все таки т. зв. первісні родовища, найбільш відповідні для здобування і виробництва, досягають по обрахунку 1927 року — понад 25,000.000 тон. До того ще ліпші гатунки мають лише 1% домішки окису заліза (Fe_2O_3), що вважається за високоякісні. З цієї каолінової глини виходять найкращі гатунки порцеляни, фаянсу і „кам'яного посуду“. Коли випалений посуд має молочно-матовий колір, то називають його фаянсом. Коли, крім того полива ще й прозора — називаємо порцеляною. Коли ж полива не досягає молочного кольору і не прозора — то такий фабрикат зветься кам'яним посудом. Крім того, цей останній не може досягнути потрібної рівності поверхні, а стінки посуду, звичайно грубі. Найтонкіші і найбільш тривалі стінки посуду досягаються лише в порцеляні і тому вона найбільш ціниться. Порцеляна, крім виробу столового найдорожчого посуду, вживається також у важливих видах промислу: електротехнічного, хемічного, гумового, поліграфічного і паперового.

Найкращі родовища каолінової глини на Волині виступають вздовж ріки Тетерева, коло Корця, Дермані, Шепетівки, Дубівки, Киянки, Кисилівки, Барашу, Немпільні, Тартаків, Полонного, Славути, Хроліна. Продовженням волинських покладів служать на Київщині родовища поміж Бердичевом і Міновцем, особливо поміж Білою Церквою і Києвом. На Поділлі — в столиці Бога, особливо добрі коло Жмеринки, на Ямпільщині, коло Липовця, Райківців, Вапнярки, Турбова. На Чернигівщині — в Полошках коло Глухова. Мало досліджені родовища є також на Запоріжжі, Донбасі, Призів'ю і Таврії, зокрема коло Маріюполя, Єлисавета. В Галичині — коло Рави Рускої і Заліщиків. На Закарпатті коло Берегова, Мукачева, Хусту, Великого Бичкова, Дубринців.¹

ВИРОБИ з опаленої глини були відомі і досягали на Україні високого технічного і мистецького рівня від найдавніших, передісторичних часів, ще кілька тисяч років до Р. Хр. Славнозвісна Трипільська чи Передеченська культура мальованої кераміки датується 3.000—2.000 років до Хр. В старокняжу добу IX—XIII ст. техніка керамічних виробів на Україні стояла на небувалій висоті. Мистецька кераміка зосібна мальований посуд, особливого розцвіту досягнув у козацьких часах XVII—XVIII століть. Тоді ж удосконалено технічну поливану посуду, що близько стояла до порцеляни. В останній чверті XVIII ст. керамічне мистецтво на Україні, як і в цілій Європі, зазнало великих змін, як в технічних засобах, так і в самій організації праці. Спричинилося до того нові винаходи та удосконалення, що давали можливість провадити виробництво на більшу скалю.

В 1673 р. Louis Porterat винаходить так звану „мяку порцеляну“ (pate tendre). Коло 1708 р., завдяки шуканням Böttger-a і Tschirnhausen-a, з'являється т. зв. „тверда порцеляна“. В 1710 р. повстає перша порцелянова фабрика в Майсені, під проводом Й. Бетгера, а вже в половині XVIII-го століття порцелянове виробництво поширюється в Німеччині, Франції, Англії і загалом в усіх країнах тодішньої Європи.

Корення порцеляни: паза

В поширенні порцелянового фабричного виробництва на Україні, був не тільки пригожий ґрунт в сировцях і матеріалах, але також в майстрах і робітниках керамічного виробництва. На Україні порцелянові фабрики повстають переважно по більших дворах землевласників з так званою „аграрною“ організацією праці, коли то більші і менші землевласники, у яких були скупчені матеріальні засоби, почали на більшу скалю використовувати великі природні багатства української землі, з покладами чудової каолінової глини різних родів і гатунків та користуючись українськими ремісниками, що були добре ознайомлені з керамічним виробництвом.² Як побачимо нижче, ця українська глина була остільки добра для різних порцелянових, фаянсових і майолікових виробів, що її ще в кінці XVIII і поч. XIX ст. вивозили українськими возами до Московщини, Польщі і навіть до Німеччини!

Проекти заснування порцелянових фабрик на Україні були ще в 60 роках XVIII ст. і то заходами підприємливої козацької старшини. І так знаємо, що в 1768 р. хотів заложити порцелянову фабрику в Полошках на Черняхівщині (в 10 км. від Глухова) військовий товариш Роман Коншиць, що був довгий час військовим канцеляристом у Генеральній Військовій Канцелярії в Глухові. В листі Р. Коншиця 1768 р. до „Малоросійської Колегії“, говориться, що порцелянова фабрика в Полошках мала б виробляти „дорогі живописні печі“, себто мальовані кахлі для покойових печей та посуду. Щодо самої каолінової глини для порцеляни, то вона — за словами Р. Коншиця — в Полошках остільки добра, що її „по тисячі пуд“ купували і вивозили до Московії, Польщі і Німеччини для порцелянових фабрик.³ Іншу кварцеву глину чи то пісок в Полошках вживали для місцевих гут (фабрик скла) в Глухові і Глухівщині. По-друге, виник проєкт заснування порцелянової фабрики в Полошках

Корсцька порцеляна:
тарілка з кавового сервісу

чи цінні поклади полошканської глини, які, до речі кажучи, були не великі, зовсім не вивезені з України вже „модерними, стаханівськими“ засобами комунікації і комунізації?..

Найбільше порцелянових фабрик кінця XVIII і початку XIX стол. було на Волині, де існують одні з найкращих покладів білої каолінової глини, особливо в околицях Любарта, Баранівки, Корця, Полонного Шепетівки.

НАІСТАРШУ докумендальну звітку про порцелянову фабрику на українських землях маємо з 1783 р., іменно про фабрику в Чуднові над Случою, Житомирського повіту на Волині, що належала Проту Потоцькому.⁴ Також інші більші фабрики повстали на Волині — Корці коло 1790 р., Томашові 1795 р., Баранівці 1797 р. З Волині порцелянове виробництво прийшло до середньої України, де найбільшого значіння набирають славні фабрики Миклашевських на Чернігівщині і київського магістрату в Межигір'ю коло Києва.

Література про волинські порцелянові фабрики дуже бідна, а навіть про більші фабрики в Корці, Томашові, Баранівці та Городниці нема окремих розвідок. Тому доводиться збирати відомості по крихтах, порозкидувані по різних записках і виданнях. Самі вироби тепер дуже рідкі, навіть по музейних збірках. В свій час автор цих рядків обїхав більші музейні збірки Польщі, де ще, порівнюючи, найбільше можна зустрінати волинські порцелянові вироби XVIII.—XIX. стол. Кращі збірки чи, точніше кажучи, поодинокі експонати, мають Народний му-

на початку XIX стол., як це свідчить опис німецького подорожника по Україні Оттона фон Гута.⁴ Згадує знамениту полошанську каолінову глину також російський подорожник по Україні в 1817 р., І. Долгорукий, кажучи, що „ця глина вживається для виробів московських порцелянових фабрик; пуд її продають тут по 5—6 копійок“.⁵ І хоч із знаменитих Полошок далі ввозили чудову каолінову глину „по тисячі пуд“ на Московщину і закордон, то заснування порцелянової фабрики у самих Полошках не здійснено і по цей день... Та виникає питання,

зей у Варшаві і Кракові, Музей Орд. Замойських у Замостю, Музей Чорториських у Кракові. На українських землях гарну збірку мав Мистецько-Промисловий Музей у Львові, що донедавна був у польській адміністрації. При своїх студіях цих усіх збірок волинської порцеляни, автор особливо скористав із львівських збірок, завдяки ласкавості б. директора музею п. Теслі. Долучені тут фотографії волинської порцеляни, виконував автор безпосередньо з самих музейних експонатів.

Корецька порцеляна: з кавового сервісу

КОРЕЦЬКА найбільша й одна з найкращих порцелянових фабрик, була в містечку Корці, над допливом Случа — Корчином. Корець — це стародавнє українське місто княжої доби, що згадується в наших літописах ще в 1150 році під назвою Корчеськ. Корецька фабрика була założена кн. Йосипом Чорториським у 1783 р., а почала виробляти порцеляну в 1790 р. Родина Чорториських колись належала до української старшини, згодом перейшла на римо-католицьку віру й спольонізувалася. Й. Чорториський заложив Уділове Товариство (компанію) з уділами від 100 до 10.000 злотих. А щоб поставити виробництво на висоті закордонних, Уділове Товариство закликала майстрів із закордону, головні з Саксонії, де порцелянове виробництво стояло на високому рівні. На чолі корецької фабрики стали брати Франсуа і Мішель Мезери (Mezer), що походили з Угорщини, а працювали у славній порцеляновій фабриці в Севр у Франції.

Матеріали для корецької фабрики були виключно українські. Білу каолінову глину брали у селі Дубровиці, у віддаленні кількох кілометрів від Корця. Кремень — з міста Кременця, а крейду з Ямпольа*. Уже в найближчих роках по заснуванні корецької фабрики, виробництво досягло таких великих розмірів, що в 1793 р. тут працювало коло 1.000 робітників, було 86 токарських верстатів і місячно виробляли до 20.000 штук різного посуду. В одному лише малярському відділі працювало 73 малярів під проводом Собінського. Серед малярів особливо

Баранівська порцеляна

відзначалися Григорій Хомицький, Антін Гасвський і Блюман⁹. Корецькі вироби мали великий попит, купувалися і найвизначнішими родами та королівськими дворами.

З технічного погляду вироби дійшли до такої досконалості, що дорівнювалися кращим виробам саксонським, а навіть англійським, як знамі вироби Wedgewood (з 1759 р.). Та незабаром сталася катастрофа — вночі з 1. на 2. січня 1797 р. фабрика погоріла, після чого її вироби вже не дорівнювали попереднім через брак керівництва. Брати Мезери там уже

не працювали. Один із них, Франсуа, після поділу Польщі 1795 р., осів у Томашеві, де коло 1800 р. наново урухомив порцелянову фабрику, засновану ще в 1795 р. Знову Мішель Мезер вибудував порцелянову фабрику в Городищі над Случом.

Корецьку фабрику наново відбудовано в 1801 році, а від 1804 р. директором її став Француз Merault із відомої фабрики в Севр, звідки Мероль привіз і майстрів. Працюючи до 1815 р., Мероль підніс фабрику на високий рівень, подібно до доби Мезерів. Згодом під керівництвом Petion-а корецька фабрика почала хилитися до упадку і зовсім була закрита в 1832 р.¹⁰

Фірмовим знаком корецької фабрики був підпис „Korzec“ і „Корец“, також „всевидюче око“ (око в трикутнику) або одно і друге разом. До 1797 р. цей знак виконувалося золотом, від 1800 р. уживалося блакитне око без підпису, а від 1815 р. до 1831 р. те саме око з підписом „Корец“ (кирилицею), виконане червоною фарбою. Порівнюючи рідко зустрічаємо дату виконання (1814, 1815, 1827—1829).

Якість корецької порцеляни з технічного боку відповідає всім вимогам найкращих гатунків порцеляни — вона тверда, маса незвичайно біла або кремова, полива дуже тривка, однотайна, рівна, а при тім блискуча і прозора. Дуже тривка також розмальовка і позолота з червоним відтінком. Форми і декорація виробів, як чайові і кавові сервіси, тарілки, вази, мисочки, філіжанки т. ін. найбільше зорувалися на вироби саксонські, віденські, севрські і частинно на англійські, як Derby і Wedgewood.¹¹ Згодом корецькі вироби стають більше оригінальними і вистворюють свій власний характер і стиль. Під мистецьким оглядом стоять на високому рівні, щодо форм і декорації. Як свідчать музейні збірки, і передусім Промислового музею у Львові, спочатку приходять зразки в стилі Людовика XVI, а з початком XIX ст. — ампір. З перших

виробів, особливої уваги заслуговує один кавовий сервіс (гл. долучені ілюстр.) витончено-простих форм, з чітко виписаними орнаментами та дуже гарним рисунком в зелених, брунатних і сірих кольорах. Тарілочки цього сервісу відзначаються особливо дотепним поділом площі, де уміщено ніби квадраткову серветку, з чудовою комбінацією орнаментальних мотивів, витриманих в спокійних, але багатих формах, з чітким і тонким рисунком. У виробках

Баранівська порцеляна

ампірових часів (різномодні вазы, посуд), крім орнаментальних мотивів античного характеру, арматур, гірлянд та ін., зустрічаються красиві, архітектурні мотиви тощо. Особливо гарна одна ваза для компоту чи подібної страви (Мист.-промисл. музей у Львові, — гл. долучену репродукцію), з прекрасною ампіровою орнаментикою, де оригінально трактований „меандр“, що тут репродукуємо.

Рисунок корецьких виробів поч. XIX ст. ще більше витончений, але сухіший і штівніший, тоді, як техніка виробів не уступас першим виробам кінця XVIII ст. Спеціально в барвах тепер переважають контрастні темно-брунатні тони з білою, „мармурово“-молочною і золотою фарбою. Поруч з тим зустрічаємо дуже інтересну орнаментику з рослинними мотивами двох родів — зовсім натуралістичну (сунці, дубове листя, овочі тощо) і другу — стилізовану. Ця орнаментика прецікава тим, що в ній відбилася впливи місцевої української рослинності (трав, колоски, полеві квіти, листя), що впроваджувалися місцевими мистцями-малярами та свосерідно стилізувалися, з великим відчуттям декоративності. Такий високий технічний і мистецький рівень корецької порцеляни сприяв їх великому поширенню, не тільки на цілій Україні, але і в сусідніх країнах, зокрема в Польщі і Московщині.

ТОМАШІВ — це другий на Волині важливий осередок порцеляного виробництва. Фабрика була założена ординарієм Замойського в 1795 р., та після 1797 р. стала під керівництвом згаданого Мішеля Мезера. Спочатку продукція тут обмежувалася фаянсами і т. зв. кам'яними виробами на англійський взірець, а тому, що з технічного боку була виконана дуже добре, то мала великий збут на цілій Україні,

зокрема у Львові, Ярославі, на Буковині, а також у Польщі, Угорщині і Молдавії. Вистарчить сказати, що річно томашівська фабрика виробляла до 480 тузнів тарілок і 20.000 штук іншого посуду.¹² Від 1806 р. у томашівській фабриці робили також спроби виробляти порцеляну. Останні вироби дуже рідкі, відзначаються великою мистецькою вартістю, переважно в стилі ампір, з гарними формами і мальованим.¹³

Цікаво, що глину до томашівської фабрики спроваджували аж з-під Рави Руської в Галичині! Тому після розподілу Польщі в 1809 р., коли Рава Руська відійшла до Австрії, а Томашів до „Варшавського герцогства“ згодом під Росію, — то за браком матеріалу виробництво постійно скорочувалося і зовсім припинилося в 1834 році.¹⁴ Фірмовим знаком томашівської фабрики часів Мезера було — три списи і герб Замоїських з підписом міста та імені Мезера. Наново засновано фабрику в Томашеві в 1842 р., під проводом Р. Вендлера, яка існувала до 1896 р.¹⁵

БАРАНІВКА над Случем — це третя з найбільших порцелянових фабрик на Волині, зложена в маєтності Валевських, за ініціативою Франсуа Мезера, котрий сюди переселився після пожежі корецької фабрики 1797 р. Фабрика мала 6 великих печей і брала глину такі в самому містечку. Там є величезні верстви доброї каолінової глини, так само, як і в сусідньому селі Буртині. Під Мезерів провадив фабрику до кінця XIX ст., але в половині XIX ст. якість виробів значно підупала. Найбільший розцвіт фабрики припадає на роки 1815—1840, коли працювало коло 100 робітників.¹⁶

Завдяки прекрасній каоліновій глинні, баранівські вироби виходили високоякісними і дорівнювалися корецьким. Столові сервіси, аптекарський посуд, декоративні тарелі і чотирикутні плитки з краєвидами романтичних руїн і навіть фігур — всі ці вироби свого часу були широко відомі в краю.¹⁷

В орнаментальних мотивах, в одміну від корецьких виробів, у більшій мірі відбилися впливи української народної орнаментики — злегка стилізованих мотивів квітів, найчастіше тюльпанів та гвоздиків (гл. ілюстрація). Сама композиційна розвязка розпису і спосіб прикрас баранівських виробів близько стоїть до моравського фаянсу, зокрема дзбанків Fr. Proksa з Вишкова з років 1783—1787.¹⁷

Фірмовим знаком баранівської фабрики звичайно була назва „Baranówka“ і згодом „Барановка“, рідше „Ф. Мезер“. Зустрічаються також надписи з роками 1806 і 1808.

ГОРОДНИЦЯ, в 25 км., від Корця, належала тому самому власникові, що і корецька фабрика. Городницька порцелянова фабрика розпочала своє виробництво між роками 1797—1803, мала 7 печей з 70 робіт-

никами та існувала до 1834 р., різні фази свого розцвіту та підупаду. Глину спроважувано, переважно, з Дубівки, а креміль з берегів Случа. Спочатку виробляла дуже легкий і гарно полпванпй кольоровий фалнс і орнаментованпй посуд, що дорівнювавсч англійським, на котрий і взоруваласч.

Межигірська порцеляна

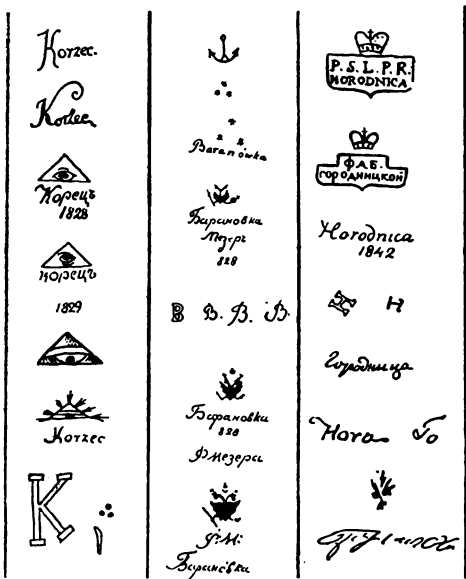
Між іншим, виробля-

лп тут т. зв. „англійське снідання“ — начиння оздоблене плястичнимп фігуркамп. В новіші часп в городницькій фабриці вироблялп також порцеляну, але ці виробп вже не дорівнювалп корецьким і баранівським виробам. В 2-ій чверті ХІХ ст. городницька фабрика почала підупадати, не маючи змоги конкурувати з англійськимп виробамп, головнп Веджвуда, які спроважувалпсч через Одесу. В 1856 р. фабрику відновлено і поширено, спроважено майстрів з Чехії і Франції. Тоді працювало до 350 робітників, під дирекцією І. Грабовського.

За фірмовий знак городницька фабрика спочатку вживала надпис в обрамованпю „P. S. L. R. Horodnica“ і „Фаб. Городницької“ з короною вгорі. Згодом лише одно слово „Городница“ кириллицею або латинкою, відбитою фарбамп чорною, червоною, рідше синьою й бронзовою, часамп з зазначенням року.

На Волині, від початку ХІХ стол., працювало ще багато інших менших порцелянових фабрик і майстерень, в таких місцевостях, як Любартів, Житомир, Білотин, Ємільчин, Камінний Брод, Романів,¹⁸ Довбишів, крім того фабрика Смотрицьких і фабрика в Телеханах на Поліссі. В Ємільчині вироблялп порцеляну в рр. 1820—1825 із знаком „Ємільчин“, де працювало 200 робітників. В Довбишеві, Звягельського повіту, починаючи з 1840 р., фірмовим знаком було „Довбишев“ червоного кольору.

Значіння волинських фабрик, зокрема корецької, незвичайно велике в розвитку і поширенні порцелянового виробництва на цілій Україні. Як було вище зазначено, родина Мезерів заложила кілька інших фабрик на Волині. А навіть славнозвісна фабрика порцеляни в Межигіррю коло Києва, завдячує своє існування корецькій фабриці. Іменно, перші майстри в Межигіррю були привезені з Корця.

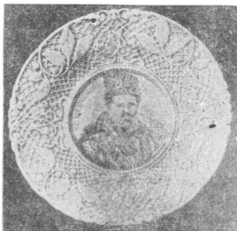
Фірмові знаки Корецької, Баранівської і Городницької порцелянових фабрик XVIII-XIX ст.

МЕЖИГІРСЬКА порцелянова фабрика, у відміну від волинських фабрик, була założена кпівським магістратом, і це власне свідчить про громадський, демократичний характер промисловості, що ще панував у серці України, як світла спадщина козацької республіки. Фабрика була założена перед 1798 р., коли майстер Краніх почав робити спроби із знаменитої межигірської глини. Видатки кпівського магістрату, на будування та урядження фабрики, були значні, так що лише в роках 1798—1812 міська самоуправа видала на ту ціль 200.000 карбо-

ванців. В 1800 р. головні будови вже закінчувалися, а в 1801 р. з'явилися перші Межигірські вироби.

Межигірська фабрика була одним із останніх більших підприємств київського самоврядування і один з проявів автономного устрою українських міст, що обстоювали свою господарську і політичну незалежність від російської адміністрації. Саме у 1802 р. Києву привернено, скасоване перед тим Москвою, т. зв. магдебурзьке право, себто міське право самоврядування. З нагоди цієї події київський магістрат поставив навіть пам'ятник „Відновлення магдебурзького права міста Києва“. Але цей пам'ятник, побудований київським архітектором Андрієм Меленським в парку над Дніпром, дуже мозолив очі Москві. Щоб витерти всякі сліди того автономного устрою Києва, російська адміністрація в пол. XIX ст. придумала хитрий спосіб „перехрестити“ цей пам'ятник на „Пам'ятник хрещення Русі“. Мета була побожна і так ніхто не протестував, не підозрюючи, яка властива мета криється в лукавих головах російських губернаторів. Під цією назвою „Пам'ятник хрещення Русі“ колона фігурує ще й досі по різних підручниках... також і українських!

Успіх київського магістрату, що виробляв прекрасну і дорогу порцеляну, надто цікавив московське правительство, так, що вже в 1803 р. урядовим наказом Межигірську фабрику було передано „у безпосередній догляд і розпорядження київського цивільного губернатора“, а в 1806 р. київський магістрат позбавлено навіть права одержувати з фабрики прибутки! В 1809 р. фабрика була поширена до 80 варстатів, але в наступному році велика пожежа знищила всі будови, матеріали і вироби. Відбудова почалася в тому ж році, так що в 1811 р. працювали вже на 32 варстатах; дальша відбудова цілої фабрики тривала ще до 1819 р. Тоді приходять найкращі часи в розвитку фабрики. Межигірські вироби досягають великої технічної досконалості, а попит так збільшується, що фабрика не встигає виконувати всіх замовлень. Однак в двадцятих роках, через конкуренцію закордонних виробів, англійських, німецьких та інших і дешевого (хоч і дрантвого) московського „фарфору“, справи Межигірської фабрики погіршилися. Найбільше дошкулє їй „казонна“ адміністрація фабрики, особливо після її примусової передачі в 1822 р. під управу царського „кабінету двора“. Вже і сам цар був заздрисний на мистецькі вироби порцеляни Києва! Через

Межигірська порцеляна 2-ої пол. XIX в.:
Тарілка з портретом Т. Шевченка

КІЕВЪ

Е К

Кієвѣ 52

1833

апреля

КІЕВЪ

МЕЖИГОРЬЕ

N. BARSKY. KIEW.

КІЕВЪ
МЕЖИГОРЕІ,

КІЕВЪ

Фірмові знаки Межигірської порцелянової фабрики

нездарну урядову адміністрацію фабрики, коли російські директори дбали лише про свою кишеню, дефіцит фабрики в 1848 році досягав 6.000 карбованців.¹⁹ Коло 1857 р. були спроби поліпшити технічну сторінку підприємства, заведено парового двигуна, запрошено з закордону майстрів, але даремно. Московські „фахівці“, не вміючи провадити „соціалізованого“ чи то „удержавленого“ підприємства, за відомою московською метою, що існує і по цей день, віддали „державне підприємство“ в аренду до приватних рук. Перші такі арендарі київські купці Барські, які провадили виробництво в роках 1858—1864, все таки потрапили ще, порівнюючи, добре вести справу. Виробництво розвивалося, самі виробы більше наближались до місцевих потреб, навіть під мистецьким оглядом. З цієї доби заховалося ще найбільше виробів. Далі фабрика почала переходити до рук різних орендарів, які лише докінчували її руїну. І так фабрика заложена громадським способом — київською автономною самоуправою, зграбована московським урядом під плащиком „удержавлення“, опинилася в приватних руках, які лише визискували її для себе і для потреб московських вельмож... Останні спроби поліпшити виробництво були в 70-тих роках, а цілковито зліквідовано фабрику в 1874 році.²⁰

Фірмовим знаком межигірської фабрики, особливо в перших роках існування, був надпис „Kiew“, „Межигорье“, або два ці слова разом,

рідше з роком і місяцем. Найбільше поширений знак був на зразок англійських виробів: два леви, або лев і кінь, що підтримують картуш (щит), з короною й надписом „Межигорье“ або „Mejigorie“. В роках 1858—1874 уживано зміненого знаку з надписом „N. Barsky Kiew“. Крім того існувало ще кілька інших варіантів з надписом „Kiev“ і „Межигорье“ (гл. ілюстр.).²¹

З майстрів межигірської фабрики було чимало чужинців з Саксонії, Прусії, Франції, Польщі, поруч з місцевими — київськими. Згадуються імена: Вімпер, Е. Шварц (1853). З місцевих мистців відоме було ім'я малюря і гравера І. Іванова (1842).

ВИРОБИ межигірської фабрики, подібно до корецьких, відзначалися високою технічною якістю, зокрема прекрасною поливою й різким рисунком. Полива гладка, однотайна, переважно однокольорова, в чудових відтінках — зеленого тону з блідо-блакитними відблисками на виступаючих частинах і темно-блакитними в углибленнях. Бувають також тони блакитно-фіолетні, зовсім молочно-білі, рідше сіро-кавовий і жовтий колір. Орнаментика та рисунки в багатьох сервісах і різному посуді виконувалися однією фарбою, але є вироби в багатьох, ярих барвах, особливо на декоративних вазах, тарілках, церковних лампадах та ін.

Межигірські вироби у великій мірі взорувалися на західно-європейські зразки — саксонські, віденські, шлезькі, англійські (Веджвуда). Але разом з тим в Межигір'ю, в більшій мірі, як у всіх інших порцелянових фабриках на Україні, відбився своєрідний український характер у типах виробів, формах і прикрасах. Самі вироби незвичайно різноманітні, як це свідчила найбільша збірка межигірської порцеляни Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (був. міський) в Києві: столові сервіси, декоративні вази, тарілки, образки, різноманітні статуетки разом з посудом чи окремо — як античні постаті, танцюристкн, пугта, сфінкси, леви та фігурова різьба на релігійні теми — Розп'яття, євангельські сюжети, образи, лампадки.²² До особливостей межигірських виробів належать такі роди українських народних виробів, як порцелянові писанки, крашанки і декоративні тарілки. Ці останні дуже різноманітні, і формою, і тематикою, рисунками і плоскорізьбою. Поруч з чисто орнаментальними мотивами, на тарілках змальовані українські побутові сцени, краєвиди, романтичні українські руїни будов (наприклад, славної Золотої Брами в Києві — рисунок 1848 р.), символічні образки тощо.

Оскільки Межигір'я було зв'язане з місцевим ринком, українським покупцем та місцевими потребами, свідчить пророчистий факт, що ви-

робляли тарелі з барельєфними портретами визначних українських письменників, вчених і громадських діячів. Найкращими того роду зразками є декоративні тарілки з портретами Шевченка, Куліша і Костомарова. Цікаво, що самий надпис „Куліш“ було виконано „кулішіською“, себто фонетичним правописом. В стилістичному відношенні, особливо в орнаментиці, найбільше помітно спочатку ампір, згодом еклектика з натуралістично трактованим рисунком. Проте зустрічаємо і своєрідні українські мотиви, наприклад, оригінально стилізований улюблений український мотив виноградної лози, дубове листя, польові українські рослини. Також досить часто зустрічається геометрична орнаментика, що близько стоїть до української народної вишивки.

ВОЛОКИТНО на Чернігівщині мало прекрасну фабрику Миклашевських — відомого роду козацької старшини. На жаль ця фабрика зовсім не досліджена, так що не тільки мало znana її історія, але і самі вироби. Техніка порцеляни Миклашевських не уступала межигірським виробам, як що в деяких випадках не перевищувала їх. Так само, як і в Межигір'ю, тут відбивалися зразки англійські і саксонські з ампіровими, універсальними формами та орнаментикою.²³ Поруч з тим відомі вироби народного характеру, що мали на меті заспокоїти смак найширших народних верств, хоч не завжди це завдання сповнялося вдало.

Ще менше знаємо про порцелянову фабрику Марковичів у Глухові. Було це менше підприємство, де працювало до 50 робітників.²⁴ В середині XIX ст. приходить загальний підупад порцелянового виробництва на Україні. З нових фабрик, що до деякої міри заповнюють брак грубої і дешевої порцеляни чи фаянсу для ширших верств людності, треба відмітити три фабрики в Галичині: Глинську, Любичу і Потиліччя — в районі Рави Руської, звідки власне ввозили чудову каолінову глинну для Томашівської фабрики.

ПОТИЛИЧСЬКА фаянсова фабрика, зложена в половині XIX ст., спочатку розвивалася добре, мала коло 150 робітників та її вироби охоче купувалися по цілій Галичині. Але під кінець XIX ст. виробництво значно погіршилося, а в самому кінці XIX ст. фабрика закрилася.²⁵ Тих кілька зразків тарілок і посуду, як підписаному пощастило побачити, а які походили з кінця XIX ст., розуміється, значно відступають перед корецькими та іншими волинськими виробами. Інтересні вони однак своїми орнаментальними мотивами квітів тощо, які близько стоять до народної творчості. Загалом, потилічські виробы були розраховані для найширших верств покупців, мали попит і серед селянства та мусіли більше звертати уваги на народний смак місцевого українського населення.

В Глинську коло Жовкви виробляли, в свій час дуже розповсюджений фаянсовий посуд і люльки — т. зв. „султанки“. Крім того в Галичині

були фабрики фаянсу і „кам'яних“ виробів у Залозцях, що існували до половини XIX ст., у Сельці (Селисько) що працювала до кінця XIX ст.²⁶ і Кравську, Золочівського повіту.

ВОЛИНСЬКІ фабрики другої пол. XIX ст., все ж таки вели перед, хоч і тут виробництво більше задовольняло технічні потреби, тоді, як мистецька сторінка занедбувалася. З більших підприємств згадаємо порцелянову фабрику Зусманів у Кам'яному Броді, що розпочало своє виробництво коло 1876 р. Знаком цієї фабрики був надпис „Flore A. F. Sussman“, „Ф. Б. З.“, або наслідування англійського гербу з надписом „Каменно-Брод А. Ф. Зусманы“. З менших фабрик були відомі — в Барашлі, Житомирського повіту (1854—1903), Горошках, Романові (наслідування баранівських виробів), Полонному (з 1889 р.) і Топорівці. Дві останні фабрики задовольняли переважно технічні та ін. ужиткові потреби: електротехнічні і санітарні.

КРИЗА порцелянового виробництва на Україні, що припадає на західних землях на середину XIX ст., а на Придніпров'ю на другу половину того самого століття, повстала через загальне політичне, суспільне і господарське положення України.

Більшість фабрик на Україні кін. XVIII і першої пол. XIX ст., були при сільських фільварках з робітниками, переважно, селянами. Після скасування кріпацтва, промисл памадрував із села до міста. Але по українських містах в той час економічні відносини погіршилися, через політичний і господарський визиск російської адміністрації. Щодо міського капіталу то рівночасно з економічною експанзією з одного боку московського і польського, а з другого боку жидівського і взагалі чужинецького купецтва, з початком XIX ст. українське міщанство і купецтво втратило всі свої становища по містах, втратило й ініціативу в промисловому виробництві.

Ремісництво, зорганізоване в цехах на західно-європейських зразках, становило важливий економічний і громадський чинник міст, що найбільше опирався визискові Москви. Щоб знищити цей опір, російський уряд підкопував економічні спроможності українських цехів. Першою жертвою стало Лівобережжя, де в 1783 р. міста і цехові організації позбавлено автономії. На Правобережжі це сталося щойно 1874 р. „Ремесленное Положення“ 1785 р. брало на увагу лише економічне значіння цехів для посилення московського товарообміну, натомість зовсім не турбуючись його розвитком і підготовкою учнівства. Згідно з цим російським законодавством, управи цехів, не тільки стали бюрократичною урядовою інституцією, але їй накинено навіть фіскально-поліційні

обов'язки. Ще далі „Устав цехів“ 1799 р. зовсім підпорядкував цехи під урядовий догляд і старався з цехів зробити менші фабричні підприємства. Отже і тут російський уряд хотів лише видусити для себе все можливе, як з продукційного підприємства, тоді як раніш цехи на Україні були також інституціями технічно-економічними і культурно-освітніми. Постійні утиски цехів централістичною російською владою, скінчилися цілковитою їх ліквідацією в 1900 р., не даючи замість того жадних можливостей продукційного об'єднання та ремісничого шкільництва. Все це мало катастрофальне значіння для розвитку ремісництва і майстерства, зокрема керамічного. Наслідком такого невідрадного положення українського ремісництва та браку організаційної верхівки, в українській промисловості приходить підупад і порцелянового виробництва, особливо в кінці XIX століття.

Порцелянові фабрики на Україні мали, розуміється, величезне значіння в місцевому господарському, культурному і мистецькому житті. Такі великі фабрики, як Корецька, Томашівська, Баранівська, Києво-Межигірська і Волокітницька вели провід поміж іншими фабриками та меншими майстернями. Звідтам запозичалися технічні засоби, форми, орнаментика, мальовання і на тих впробах вироблявся естетичний смак і культурні спрямування цілого населення України.

Коли спробуємо засувати впливи фабричної порцеляни на народну-сільську кераміку, то передовсім можна констатувати в народному виробництві переймання технічних засобів фабрик, як виготовлення фарб, полпви, удосконалення в гончарському колі тощо. В меншій мірі впливали фабричні зразки на орнаментик народного гончарства. З другого боку народна орнаментика, головню рослинні і геометричні мотиви, в великій мірі впливали на фабричні впроби, як це можна доглянути у впробах Баранівки, Межигіря, Волокітня, і навіть Корця.²⁷

Всі ці прекрасні впроби старої порцеляни Української Землі, становлять величезні мистецькі й культурні цінності та с дороговказом для майбутнього світлого розвитку цієї цінної галузі української промисловости.

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ І. Фешенко-Чопівський, Природні багатства України, „Українське Краєзнавство“ під ред. В. Січинського, Прага 1944, ст. 172-175.
- ² В. Січинський, Нариси з історії української промисловості, Львів 1938, ст. 35-58.
- ³ П. Смоличев, До історії порцелянового виробництва на Чернігівщині, „Кюв. Збір. на честь М. Грушевського“, Київ 1928, ст. 92-97.
- ⁴ О. фон Гут, Поверхностные замѣчания подорожѣ отъ Москвы в Малороссію, Москва 1806, ч. II, ст. 110.
- ⁵ В. Січинський, Чужинці про Україну, Прага 1942, 168.
- ⁶ Kolaczowski, Wiadomosci tyca-cesie przemyslu sztuk w dawnej Polsce, Krakow 1888, ст. 166.
- Soubise Bisier, O fabrykach cera-miki, Warszawa 1913.
- ⁷ Polska Illustrowana Encyklopedja —Korzec, Fajans. J. Szafran, Garnca-rstwo ludowe w przemyśle ceramicznym, „Przemysl, rzemioslo, sztuka“, Krakow 1924, No. 2.
- ⁸ „Dziennik Wielenski,“ 1830.
- ⁹ „Biblioteka Warszawska,“ 1889, t. I.
- ¹⁰ I. Czajkowska, Dawna ceramika zdobnicza, „Rzeczy piekne,“ 1930, 181-183.
- ¹¹ J. F. Blacker, The ABC of Collect-ing old English Pottery, London 1924.
- ¹² Kolaczowski, Wiadomosci . . . під „Porcelana.“
- ¹³ H. Lopacinska, Fabryki ceramiczne w Tomaszowie i Lubartowie, Sprawozd. Komis. do bad. Hist. sztuki, Krakow, t. IX, ст. CXXXV-CLIII.
- ¹⁴ „Rzeczy piekne,“ 1930, ст. 183.
- ¹⁵ Pszyrembelz, Farfurnie polskie dawne i dzisiejsze. Materiały do historii polskiej ceramiki, Lwow 1936.
- ¹⁶ Polska Illustrow. Encyklop., під „Fajans,“ t. 19-20.
- ¹⁷ K. Cernohorsky, Prispevky k deji-nam moravskych fayensu, „Vestnik zems. muzea,“ Opava 1928, s. 25, tab. III-V.
- ¹⁸ S. Malachowski—Lemicki, Fabryki porcelany i fajansu na Wolyniu, „Rocz-nik Wolynski,“ 1934, t. III, s. 365-412. — Ceramika polska (katalog), War-szawa 1927.
- ¹⁹ О. Оглоблин, Архів Київ-Межигір-ської фабрики, Записки Іст.-філол. Відд. УАН, Київ 1926, кн. IX.
- ²⁰ Е. Кузьмин, Межигорскій фаянс, „Ис-кусство“, Київ 1911, ч. 6-7, ст. 255-268.
- ²¹ О. Гансен, Межигорскія клейма, „Ис-кусство“, Київ 1911, ч. 6-7, ст. 271-273.
- ²² М. Біляшевський, Виставка фаянсо-вих та порцелянових виробів Київ-Межигірської фабрики, Київ 1925.
- ²³ G. Lukomskij, Russisches Porzellan, Berlin 1924.
- ²⁴ „Кіевская Старина“, II, 240. Слабчен-ко, Хозяйство Гетьманщини XVII-XVIII ст. Одеса 1922, ст. 156.
- ²⁵ В. Січинський, Архітектура міста По-тилича, Львів 1927.
- ²⁶ В. Л. Виробы з порцеляны, фаянсу, майоліки і глины. Виставка археологічна польско-руська 1885 р. во Львовѣ, Львів 1885, ст. 22.
- ²⁷ В. Січинський, Нариси з історії укра-їнської промисловості. Львів 1936, стор. 49—52.

